

Professor Əlövsət Abdullayev “Azərbaycan əlifbasının tarixi” haqqında

Səbinə Muxtarova

Doktorant, Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: sabina_mehdi1@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1856-2648>

XÜLASƏ

Professor Əlövsət Abdullayevin yaradıcılığında əlifba məsələsinin xüsusi yeri vardır. Alim ilk növbədə Azərbaycan əlifbasının tarixini araşdırmış və bu istiqamətdə ümumtürk əlifbaları haqqında da məlumat vermişdir. Onun tədqiqatlarına əsasən, məlum olur ki, türk xalqları Orxon-Yenisey, uyğur, soğdi, manixey, brahmi, ərəb, yunan, latın, kiril, alban əlifbalarından istifadə etmişlər. Müəllif bu əlifbalar haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı əlifba milli yazıdır. Bu yazının mənşəyi barədə fərqli fikirlər mövcuddur; bəziləri onun kiril mənşəli, digərləri isə türk damğaları əsasında yarandığı fikrini müdafiə edirlər. Azərbaycanda V əsrin I rübündən VIII əsrə qədər alban əlifbasından istifadə edilmişdir. Azərbaycanda uzun dövr ərzində istifadə edilən yazı növü ərəb əlifbası olmuşdur. Bu əlifbaya qarşı Azərbaycan ziyalıları mübarizə aparmış, onun qüsurlarını göstərərək, bəziləri islah olunması, digərləri isə tamamilə dəyişdirilməsi fikrini irəli sürmüşlər. Nəhayət, alimin bəhs etdiyi sonuncu yeni yazı növü – latın əlifbasıdır. Müəllif məqalə boyu bu əlifba uğrunda görülən işlərdən, eyni zamanda onun üstünlüklərindən bəhs edir.

AÇAR SÖZLƏR

əlifba, Orxon-Yenisey, alban, ərəb, kiril, latın

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 06.10.2024

Qəbul edilib: 24.11.2024

Professor Alovzat Abdullayev “On the History of the Azerbaijani Alphabet”

Sabina Mukhtarova

Ph. D. student, Baku State University. Azerbaijan.

E-mail: sabina_mehdi1@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1856-2648>

ABSTRACT

The issue of the alphabet has a special place in the work of Professor Alovzat Abdullayev. First of all, the scientist investigated the history of the Azerbaijani alphabet and gave information about the all-Turkic alphabets in this direction. Based on his research, it is known that the Turkic peoples used the Orkhon-Yenisei, Uighur, Sogdian, Manichean, Brahmi, Arabic, Greek, Latin, Cyrillic, and Albanian alphabets. The author has given detailed information about these alphabets. The alphabet in which the Orkhon-Yenisei monuments are written is a national script. There are different opinions about the origin of this writing; some argue that it is of Cyrillic origin, while others argue that it was formed on the basis of Turkic symbols. The Albanian alphabet was used in Azerbaijan from the first quarter of the fifth century to the eighth century. The type of writing used in Azerbaijan for a long time was the Arabic alphabet. Azerbaijani intellectuals fought against this alphabet, pointing out its defects, some suggested its reformation, while others proposed its complete replacement. Finally, throughout the article, the author talks about the works done for the Latin alphabet, as well as its advantages.

KEYWORDS

alphabet,
the Orkhon-Yenisei,
Albanian, Arabic,
Cyrillic, Latin

ARTICLE HISTORY

Received: 06.10.2024

Accepted: 24.11.2024

Giriş

Professor Əlövsət Abdullayev yalnız dilçilik elminə dəyərli töhfələr bəxş etməmiş, həmçinin onu, yaradıcılığında milli təəssübkeşlik, türkçülük ideyalarının təbliği, türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının taleyüklü məsələləri maraqlandırır.

Əsas hissə

Məlumdur ki, əlifba məsələsi, demək olar ki, xalqını sevən, onun inkişafı üçün çalışan hər bir ziyalını, mütəfəkkiri maraqlandırmış və bu sahədə hər kəs öz töhfəsini verməyə çalışmışdır. Bunu Azərbaycan ziyalılarının timsalında aydın şəkildə görmək olar. Əlifbanın sadə xalq kütlələri üçün kifayət qədər anlaşıqlı olmaması, yaxud müəyyən ictimai-siyasi səbəblərdən tez-tez dəyişdirilməsi xalqın mədəni inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdəndir. Ona görə də ziyalılarımız əlifbanın dilimizin ruhuna uyğunlaşdırılması, yazıb-oxumanın asanlaşdırılması üçün bu sahədə islahatlar aparmağın zəruriliyini irəli sürmüş və bunun həyata keçirilməsi üçün çalışmışlar. Lakin ümumilikdə türk xalqları tarixində istifadə edilmiş əlifba və onların xarakter xüsusiyyətləri, çatışmayan və üstün cəhətləri barədə olan linqvistik araşdırmalar fərqli xarakter daşıyır. Ə. Abdullayevin adıçəkilən məqaləsi bu tarixi hadisəni təcəssüm etdirən dəyərli mənbədir.

Qeyd edək ki, bu məqalə və əlifba haqqında ilk müzakirə 1991-ci ildə Türkiyədə iki müxtəlif jurnalda çap olunmuş [4, s. 381 – 386; 5, s. 613 – 617], sonralar isə müəllifin 1992-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dili məsələləri” kitabına daxil edilmişdir [6, s. 25 – 68].

Məqalə, əlifbanın insan zəkasının ən böyük möcüzələrindən biri olması fikri ilə başlayır. Müəllif türk xalqlarının tarixən bir neçə – Orxon-Yenisey, uyğur, soğdi, manixey, brahmi, ərəb, yunan, latın, kiril, alban əlifbalarından istifadə etdiyi barədə məlumat verir. Qeyd edilir ki, onların bəzilərindən öz əlifbaları kimi çox, bəzilərindən isə az istifadə edilmişdir. Müəllif məqalədə Orxon-Yenisey, ərəb, latın, rus əlifbalarının Azərbaycanda istifadəsindən ətraflı, alban əlifbasından istifadədən isə nisbətən az bəhs etmişdir. Sonralar M. Qıpçaq (Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov) “Türk əlifbaları” vəsaitində soqd, manixey əlifbaları və passe-pa yazısı barədə məlumat vermişdir [12, s. 36]. Bir neçə il sonra isə həmin müəllif “Türk yazısının tarixi” kitabında türklərin tarixən istifadə etdiyi Çin yazısı, Tibet əlifbası, Suriya əlifbası barədə ətraflı bəhs edir [13, s. 112].

Türklərin tarixən istifadə etdiyi milli yazı, əsasən, Orxon-Yenisey əlifbasıdır. Müəllif bu nəticəni qəti şəkildə qeyd edir ki, Orxon-Yenisey yazıları ta qədim

zamanlardan başlayaraq, türk dillərinin yazı ənənəsi olmuşdur. Bu fakt göytürklərin xüsusi əlifbaya malik olduğunu göstərir. Məqalədə bu yazılara bəzi Avropa ölkələrində, habelə Azərbaycanın Şamaxı, Naxçıvan ərazisində də rast gəlinəni qeyd edilir.

Bəzi alimlərin, xüsusilə M. Erginin fikirlərinə görə, Orxon-Yenisey yazıları V – VIII əsrlərə aid olsa da, Orta Asiyada tapılan bəzi qədim run yazıları hətta eradan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Qeyd edək ki, Orxon-Yenisey yazısının mənşəyi barədə fərqli fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlər bunun aramey, finikiya əlifbası əsasında yarandığını, digərləri isə onun türk damğaları əsasında formalaşdığını göstərir. İkinci fikrin tərəfdarları çoxluq təşkil edir. Ə. Abdullayev bu fikirdədir ki, Orxon-Yenisey əlifbasının orijinal inkişaf xəttini tapmaq üçün yazının meydanagəlmə tarixini izləmək lazımdır. Müəllif güman edir ki, bu əlifba daha qədim dövrə aiddir və adı çəkilən əlifbalardan əvvəl yaranıb. Alim göstərir ki, Orxon-Yenisey yazısı türk dillərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən ən yaxşı əlifbalardandır. Müəllif Orxon yazısının nisbətən sonrakı dövrə aid olduğu üçün daha təkmil olduğunu qeyd edir. Belə ki, Yenisey əlifbasında 150, Orxonda isə 38 işarə vardır; bunların dördü sait (1 – a, ə, e üçün; 2 – ı, i üçün; 3 – o, u üçün; 4 – ö, ü üçün), otuz dördü isə samitləri bildirirdi. Məqalədə sait və samitlərin yazılışı, onların istifadə xüsusiyyətləri barədə də məlumat verilir. Hətta bu yazıda ahəng qanununun gözləndiyi də qeyd edilir. Q. Aydarov samitlərin ahəngindən bəhs edir və bunu saitlərlə əlaqələndirir [7, s. 13]. Bununla yanaşı bəzi yerlərdə bir hərfin yerinə başqasının yazılması dialekt xüsusiyyəti hesab edilir.

Ə. Abdullayev bəzi mənbələrə əsaslanaraq, Orxon-Yenisey əlifbasının həm də "Oğuz" əlifbası adlandırılması fikrini müdafiə edir. Bu fikrin sübutu üçün türk əlifbasından bəhs edən A. Sokolovdan əsaslı bir sitat gətirir. Maraqlıdır ki, S. Y. Malov da türk dillərinin bölgüsündə "Oğuz" sözünün qarşısında mütərizədə "qədim türk runik yazıları abidələrinin dili" ifadəsini yazır [14, s. 7]. Eyni zamanda Faruk Sümer də bu fikri təsdiq edir [15, s. 6]. O, Orxon-Yenisey əlifbasını Göytürk dövlətinin ilk milli əlifbası hesab edir [15, s. 18]. L. Ligeti Qafqazın da Göytürklərin hakimiyyəti altında olduğunu yazır [11, s. 199 – 201]. Bu isə həmin əlifbanın Azərbaycanda da yayıldığını təsdiqləyən faktlardandır.

Müəllifin növbəti bəhs etdiyi yazı növü alban əlifbasıdır. Eramızın V əsrinin I rübündə Qafqaz albanlarının əlifbası kimi yaranan bu yazı V – VIII əsrlərdə fəaliyyət göstərmişdir. Əlifba 52 hərfdən – 10 sait və 42 samitdən ibarət olmuşdur. Bu əlifba məktəblərdə tədris edilmiş, onunla elmi, dini və bədii əsərlər, hətta alban təqvimini yaradılmışdır. Bu da həmin əlifbanın geniş yayıldığına göstəricisidir. Bu əlifbanın müəyyən izləri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Belə ki, deyilənə görə, Eçmiədzində XV əsrə aid bir dərsliyə təsadüf edilmiş, Mingəçevirdə qazıntılar zamanı bu əlifba ilə

yazılmış kitabələr tapılmış, Dağıstanda isə bir daş üzərində bu əlifbanın siyahısı aşkarlanmışdır.

Azərbaycanda uzun müddət ərzində istifadə edilən yazı növü ərəb əlifbası olmuşdur. Azərbaycan xalqının tarixi taleyində mühüm rol oynayan bu əlifbadan Ə. Abdullayev ətraflı bəhs etmişdir. Məqalədə əlifbada olan hərflərin forması, istifadə qaydası, müsbət və mənfi cəhətləri, habelə sonradan edilmiş dəyişikliklər barədə geniş məlumat verilmişdir. Müəllif əlifbanın dilimizə uyğunsuzluğunun birinci səbəbini onun fonetik əlifba olmasında görürdü. S. Əlizadə yazır: “Ərəb əlifbası konsonant olmaqla türk dilləri (xüsusən Azərbaycan dili) üçün az əlverişlidir. Bu əlifba türk dillərində danışmaq səsələrinin keyfiyyət və kəmiyyətini dəqiq əks etdirməkdə acizdir” [10, s. 8 – 9]. Bu isə o deməkdir ki: 1) bir hərf bir neçə səsi ifadə edir; 2) bir səs bir neçə hərflə verilir; 3) nöqtələrdən çox istifadə edilir; 4) eyni hərf sözün ayrı-ayrı yerlərində müxtəlif cür yazılır; 5) sait səslər az olduğu halda, çox zaman samitin yanında yazılır.

Göründüyü kimi, Ə. Abdullayev sistemli şəkildə ərəb yazısının dilimiz üçün çatışmayan cəhətlərini sadalamış və bunları konkret faktlarla şərh etmişdir. Dilçi professor məqalədə S. Əlizadənin, habelə görkəmli ədiblərimizdən Ö.F.Nemanzadənin, N. Nərimanovun, V. Xulufunun, M. Şaxtaxtlının, M. F.Axundzadənin, F. Köçərlinin, Ə. Haqverdiyevin, B. Çobanzadənin və digərlərinin əlifbanın nöqsanları barədə fikirlərini bölüşür. Bu əlifbanın tarixindən danışarkən onun islahı ilə bağlı işlər xüsusilə diqqət çəkir. Belə ki, M. F. Axundovun, M. Şaxtaxtlının, S. Ağamalıoğlunun və başqalarının bu sahədə ardıcıl və inadlı fəaliyyətləri olmuşdur ki, məqalədə bunlar barədə məlumatlar verilmişdir. Müəllif təkcə azərbaycanlı mütəfəkkirlərin deyil, habelə Jan Deni, K.Volney və başqa xarici tədqiqatçıların da ərəb əlifbasının nöqsanları haqqında fikirlərinə öz məqaləsində müəyyən yer vermişdir. Ərəb əlifbasına qarşı olanların bu yazıya münasibəti də fərqli olmuşdur; bəziləri ərəb yazısını saxlamaq, lakin ciddi islahat aparmağı məsləhət görürdüsə, digərləri bu yazı növündən tamamilə imtina etməyi məqsəduyğun hesab edirdilər.

Azərbaycanda iki dəfə (1929 – 1939 və 1991) latın əlifbasından istifadə edilmişdir. Ə. Abdullayev birinci əlifba haqqında fikirlərini, onun hazırlanıb həyata keçirilməsi üçün olan fəaliyyəti, görkəmli mütəfəkkirlərin müzakirədəki iştirakı və s. məsələləri məqalədə ətraflı şəkildə əks etdirmişdir. Həmçinin məqalədə ilk olaraq 1919-cu ildə Abdulla bəy Əfəndizadənin “Son türk əlifbası” adlı layihəsindən bəhs edilir. Burada olan hərflər morze və ərəb əlifbası ilə verilmişdir. Ə. Abdullayev buradakı latın əlifbasının nöqsanını göstərir; belə ki, *ı* hərfi *w* ilə, *ş* hərfi isə *ch* ilə verilmişdi. Sonralar latın əlifbası qəbul edilən zaman bu nöqsanlar aradan qaldırıldı. Ə. Abdullayev məqalədə yeni əlifbanın üstünlüklərini də ətraflı şərh edir. Onu da qeyd edək ki, keçmiş

SSRİ-də bir hərəkata çevrilən bu işin "pioneri" Azərbaycan idi, çünki məhz Azərbaycandan sonra digər xalqlar latın əlifbasına keçmişdi və bu əlifbaların əsasında unifikasiya üçün (vahid şəklə salınma) Azərbaycanda hazırlanmış əlifba dururdu.

Amma vahid SSRİ deyilən imperiyanın tərkibində bu hərəkatə yol vermək olmazdı. Çünki bu əlifba bir tərəfdən, SSRİ-dəki türkdilli xalqları Türkiyəyə yaxınlaşdırır, digər tərəfdən, rus dili ilə əlaqəni zəiflədirdi. Ona görə də 1940-cı il yanvarın 1-dən latın əlifbasından rus əlifbasına keçildi. Ə. Abdullayev bu əlifbanın dilimizin orfoqrafiyası üçün uyğunsuzluğunu faktlarla nəzərdən keçirir. Xüsusən dilimizdə olmayan və çətinlik yaradan, iki səsi birləşdirən hərflərin olması yazı işində böyük çətinliklər yaradırdı. 1958-ci il islahatından sonra xeyli yüngüllük yarandı. Bu islahatlar nəticəsində alimin dediyi kimi, "rus qrafikasına keçən başqa türk xalqlarının əlifbası ilə müqayisədə bizimki yenə də ən yaxşı əlifbalar sırasında" oldu [6, s. 62]. Professor buradakı üstünlükləri və çatışmazlıqları bir-bir sadalayır. Müəllif bu əlifbada apostrofun qalmasını nöqsan kimi qeyd edir. N.A.Baskakov yazır: "Əlifba dildə olan bütün səsləri mütləq əhatə etməli deyil; bundan ötrü xüsusi transkripsiya mövcuddur" [8, s. 58]. Ə. Abdullayev isə qeyd edir ki, ən ideal əlifba bütün səsləri ifadə edə bilməz. Apostrofun dilimizdə qalması 400-ə yaxın ərəb sözlərini düzgün tələffüz edə bilmək üçün idi, indi isə çox az belə söz qalıb. O sözlərə artıq vərmiş edilib və apostrofa ehtiyac yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1978-ci ildə F. Cəlilov "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində bu məsələni ortaya atmış və sonradan alimlərimiz buna öz münasibətlərini bildirmişlər [9, s. 64 – 68]. Məlum olduğu kimi, nəticədə, apostrof əlifbamızdan çıxarıldı.

Məqalənin sonunda müəllif ümumtürk əlifbası barədə məlumat verir. Alim qeyd edir ki, bu əlifba türkdilli xalqları bir-birinə yaxınlaşdırar. Buna görə də 1991-ci il noyabrın 18 – 20-də İstanbulda Mərmərə Universitetinin Türkiyyat Araşdırmaları İnstitutunda əlifba ilə bağlı simpozium keçirir. Qeyd edək ki, Ə.Abdullayev bu simpozium barədə, habelə əlifba ilə bağlı türk dünyasında olan mübahisələr barədə mətbuatda məlumat vermişdir [1; 2; 3]. Məlumat verilir ki, simpozium ümumtürk əlifbasına keçidi alqışlayır və onun qəbul edilməsi üçün qərar verir. 34 işarədən ibarət olan bu əlifbanın 32-si bizə aiddir. Təbii ki, bu qərar mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyır və professor digər türk xalqlarının da öz əlifbalarını buna uyğunlaşdırmasını arzulayır.

Nəticə

Professor Ə. Abdullayevin Azərbaycan əlifbasının tarixi aspektdə araşdırması əlifbaların bir-birini əvəz etməsinin xalqımızın tarixində oynadığı rola işıq salır. Müəllif bu prosesdə milli əlifbamızın olduğunu qürur hissi ilə qələmə alır və bununla

yanaşı latın əlifbasının dilimizə uyğunluğunu, elmi-nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyətini, bu əsasda ümumtürk əlifbasının yaradılmasını coşqu ilə qeyd edir. Bu hal Ə. Abdullayevin təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk dünyasının övladı olduğunu bir daha təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. (1991, 14 may). Əlifba dartışması. “Aypara” qəzeti.
2. Abdullayev Ə. (1991, 28 may). Biz də bir şey başa düşürük. “Azərbaycan” qəzeti.
3. Abdullayev Ə. (1991, 9 dekabr). İstanbulda əlifba simpoziumu. “Bakı” qəzeti.
4. Abdullayev E. (1991). Azerbaijan alfabesi tarixindən. Fahir İz Armagani II. ABD, Harvard Universiteti, Cambridge, MA, s. 381 – 386.
5. Abdullayev E. (1991). Bizlər də birşeylər anlıyoruz ama! “Alfabe meselesi” kitabı üzərinə. “Türk kültürü” aylıq dergisi, № 342, s. 613 – 617.
6. Abdullayev Ə. (1992). Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 329 s.
7. Aydarov G. (1966). Yazyk Orkhona pamyatnik Bil'ge Kaganu. Alma-Ata, Nauka. 92 s.
8. Baskakov N. A. (1980). Problema sovershenstvovaniya i unifikatsii alfavitov tyurkskikh literaturnykh yazykov SSSR. Problemy sovremennoy tyurkologii. Alma-Ata, s. 58.
9. Cəlilov F. (1978). Apostrofun yazı mədəniyyətimizə münasibəti. Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. № 2, s. 64 – 68.
10. Əlizadə S. (1985). Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, ADU Nəşriyyatı. 86 s.
11. Ligei L. (1986). Bilinmeyen iç Asya. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi. 361 s.
12. Qıpçaq M. (2012). Türk əlifbaları (soqđ, manixey əlifbaları və passe-pa yazısı). Bakı, “MBM” nəşriyyatı. 36 s.
13. Qıpçaq M. (2017). Türk yazısının tarixi (oçerklər). Bakı, “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC. 112 s.
14. Malov S. Ye. (1951). Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. Teksty i issledovaniya. 451 s.
15. Prof. Dr. Faruk Sümer. (1967). Oğuzlar (Türkmenler): tarixləri, boy teşkilatı, destanları. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi. 522 s.